

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА РАҚОБОТДОШЛИКНИ ОШИРИШНИНГ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАБ-ҚУВАТЛАШ ҲАМДА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Хожимуродов Зухриддин Шукрулло ўғли

Тошкент давлат иқтисодийёт университети

"Иқтисодий хавфсизлик" кафедраси таянч докторанти (PhD). x.z.sh94@mail.ru

ARTICLE INFORMATION	ABSTRACT
Volume: 1 Issue: 6 DOI: https://doi.org/10.55439/INSURE/vol1_iss6/a9	Мақолада қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини оширишнинг изчил рағбатлантириш механизмларини ишга солиш, уни барқарор ривожлантириш ҳамда халқаро даражадаги рақобатдошлиги даражасини оширишнинг ривожланган мамлакатларнинг кўрсаткичлари таҳлил қилинган. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, амалга оширишга қаратилган илмий ҳулоса ва тавсиялар ишлаб чиқилган.
KEYWORDS	Қишлоқ хўжалиги, қишлоқ хўжалиги рақобатдошлиги, рақобат, кластерлар, асаосий воситалар ҳисоби, давлат.

Кириш (Introduction/Введение).

Дунё мамлакатларида аграр соҳада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларининг мақсади ушбу мамлакада юқори самарадорликка ва рақобатдошлик даражасига эга бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш даражаси биринчи ўрин эгаллайди. Шу жумладан, давлат томонидан аграр соҳа тармоқларини қўллаб-қувватлаш қаратилган қишлоқ хўжалигида фаоллият олиб борилаётган иқтисодий субъектларнинг даромадларини рағбатлантириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишда нарх сиёсатини ишлаб чиқиш, ишлаб чиқарувчиларнинг маълум бир харажатларни қоплаш мақсадида субсидиялар ажратиш, уларга солиқ имтиёзлари, имтиёзли шартлар асосида ишлаб чиқариш ёни кичик бизнеслар учун кредитлар ажратиш давлат томонидан амалга оширилиб келинмоқда.

Шу билан биргаликда давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ёни озиқ-овқат бозорини тартибга солиш заруриятини қўйидагилар билан изоҳлаш мумкин: озиқ-овқат маҳсулотлари аҳолининг бирламчи эҳтиёжлари таркибига кириши ва истеъмолнинг кундалик меъёри боис нарх бўйича эластиклигини нисбатан пастлиги; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тақчиллиги мамлакатда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий инкирозларни юзага келтириши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импортига қарам мамлакатлар экспорт қилувчи давлатларнинг сиёсий таъсирига учраши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ва сифати кўп жиҳатдан миллатнинг саломатлиги ва меҳнатга лаёқатини таъминлаши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари табиийиқлим ва биологик такрор ишлаб чиқариш жараёнлари билан бевосита боғлиқлиги; давлатнинг озиқ-овқат хавфсизлиги сиёсати таъсирида турли даражадаги рақобат муҳитини шаклланиши; минтақаларнинг табиий-иклим шароитлари, агресурс салоҳияти ва иқтисодий ривожланишидаги фарқлар ҳамда қишлоқ-хўжалик маҳсулотлари истеъмолининг миллий анъаналари; аҳоли даромад даражасининг ҳудудий фарқланиши ва бошқалар. Бундай шароитда давлатнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бошқариш ва қўллаб-қувватлашдан воз кечиши, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини хусусий тузилмалар ихтиёрига ташлаб қўйиши мамлакатни инкироз

ҳолатига олиб келади. Бу эса, давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни рағбатлантириш ҳамда озиқ-овқат бозорини тартибга солиш йўналишларини ишлаб чиқишни ва доимий назорат қилишни талаб этади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Бугунги кунда корхоналарнинг таъши ва ички муҳити тез ўзгаришчанлиги сабабли қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятига кўплаб омиллар таъсир кўрсатмоқда, буларга рақобат, хомашё нархларининг ўзгариши, фоиз ставкалари, валюта курсларининг ўзгариши, истеъмолчиларнинг хоҳиш-истаклари ўзгариши, илмий - техник тараққиёт ва бошқаларни мисол келтириш мумкин. Ушбу каби омилларнинг ноаниқлиги корхонани белгиланган вақтда мақсадларига эришишига тўсқинлик қилмоқда. Бундай вазиятда корхонада ўз-ўзини бошқариш механизмни ишлаб чиқадиган, белгиланган мақсадларга ўз вақтида ресурсларни сарф қилишнинг макбул миқдори орқали эришишга имкон берувчи бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизми муҳим рол ўйнайди.

Иқтисодиётнинг пандимия жараёнида юз бериши мумкин бўлган салбий оқибатлар эса ҳар қандай мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига таъсир этмай қолмайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, "миллий иқтисодиётнинг мутаносиблигини, барқарорлигини таъминлаш ҳамда уни таркибида саноат, хизматлар курсатиш соҳаси, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик улушини қўпайтириш, саноатни юқори технологияли қайта ишлаш тармоқларини ва маҳаллий хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаш асосида юқори қўшимча қийматли тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, мамлакат қишлоқ хўжалиги корхоналари орқали озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорт салоҳиятини ошириш даркор [1].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 февралдаги "Қишлоқ ва сув хўжалиги давлат бошқарув тизimini тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПФ-5330-сон фармонида мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги негизда Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва Сув хўжалиги вазирлиги ташкил этилди. Бу

ерда Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг асосий вазифалари ва фаолият турлари белгилаб берилган. Жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш, давлат-хусусий шекикчиликлиги механизмларини такомиллаштириш, шунингдек, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда тадбиркорлик субъектлари иштирокини рағбатлантиришни таъминлаш тўғрисида кўрсатма берганлар. [2].

А.Н.Магомедов томонидан ривожланган мамлакатларнинг тажрибалари ўрганилган бўлиб, Японияда гуруч, бугдой, гўшт ва сут маҳсулотлари истеъмол нархининг 20 фоизини давлат тартибга солиб туради. Францияда ҳам нархнинг 20 фоизи давлат томонидан тартибга солинади. АҚШда эса тартибга солишнинг билвосита тизими қўлланади [3]. Д.Р.Рахмонов ва И.М.Ғаниевлар томонидан Ўзбекистонда давлат галла захираларини шакллантириш ва тақсимот тартибини ўзгартириш масалалари ўрганилган [4].

Ўрганиш натижасида, мамлакатларнинг иқтисодий ва демографик салоҳиятидан самарали фойдаланиш зарурияти билан боғлиқ ўзгаришлар асосида давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорини тартибга солиш мақсадга мувофиқ. Бунда биринчидан, миллий бозорни яхлит ҳолда ривожлантиришга қаратилган давлат дастурларида алоҳида минтақанинг демографик тузилиши ва ишлаб чиқариш имкониятларини баҳолаш долзарблик касб этади. Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг хавфсизлиги даражаси замонавий талаблар учун етарли эмаслигини тан олиш лозим. Бу эса маҳсулотлар захираларини шакллантириш ва ҳукуматнинг белгиланган қоидалари асосида минтақалар томонидан махсус дастурлар ишлаб чиқишни талаб этади.

Тадқиқотни амалга оширишда фойдаланилган усуллар (Methods/Методы). Тадқиқотда қиёсий таҳлил усули орқали давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини рағбатлантириш ва тартибга солиш ва озук-овқат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш кераклиги, қишлоқ хўжалиги йўналишларининг умумий ва ўзига хос бўлган жиҳатлар аниқланди. Тадқиқотнинг формал тус берилган мантикий усуллари орқали давлат томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини рағбатлантириш ва озук-овқат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида тартибга солишнинг аҳамияти асосланди.

Олинган натижалар (Results/Результаты) ҳамда таҳлиллар (Analysis/Анализ). Глобаллашув шароитида ҳар бир мамлакат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг узликсизлигини таъминлаш учун чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқади. Ушбу тизим ички бозорни ҳимоя қилишга қаратилган сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий шарт-шароитларни яратиб беради. Бунда иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ бўлган ҳимоя даражаси алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, қўлаб мамлакатлар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва озук-овқат савдосида ташқи омилларнинг салбий таъсирини олдини олишга қаратилган давлат дастурларини амалга оширганлар. Лекин, мазкур стратегик чора-тадбирлар ўзининг ижобий натижалари билан бирга салбий оқибатларини ҳам намоён қилган, жумладан [5]:

1. «Яшил инқилоб» дастури Мексика қишлоқ хўжалигида экинлар ҳосилдорлигини оширишга қаратилган эди (1943 йил). Мексика тажрибаси ва янги навли уруғлар Колумбия, Ҳиндистон, Покистон, Шри-Ланка ва Филиппинда кенг тadbик этилди. 1990 йилга келиб Африкада жами экин майдонларининг 50 фоизи, лотин Америкаси ва Осиёда 70 фоизини қамраб олди. Натижада, бугдой ишлаб чиқариш ҳажми ўсди. Жаҳонда 1960-2000 йиллар давомида бугдой ҳосилдорлиги 208 фоизга ошди. Лекин, атроф-муҳит ва тупроқнинг ёмонлашишига, кимёвий ўғит ва пестицидлардан ҳаддан ортиқ фойдаланишга, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришнинг хилма-хиллигининг камайишига олиб келди. Бир хил турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши нархни пасайишига ва фермерларнинг инқирозига олиб келди. Умуман, «Яшил инқилоб» дастури очарчилик ва камбағаллик муаммосига мажмуали ёндашув заруратини намоён этди. Фақат қишлоқ хўжалиги тармоғида ҳосилдорликни ошириш билан озук-овқат хавфсизлигини таъминлаб бўлмаслиги тан олинди. Бу эса ижтимоий-иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва ташқи савдонинг аҳамиятига эътибор қаратишга олиб келди;

2. Ташқи савдони эркинлаштириш сиёсати жаҳон бозоридида маҳсулот нархини энг паст чикимлар билан белгилаш имконини берди. Ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва ресурсларни оқилона

тақсимлашга олиб келди. Бу эса, жаҳон бозоридида нархларнинг кескин тебранишига сабаб бўлди ва қўлаб мамлакатларда ноқулай бозор конъюнктурасидан ҳимояланишга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқилди (ишлаб чиқарувчиларни ҳимоялаш учун компенсация тўловлари жорий этилди, ҳаддан ташқари кўп етиштиришни олдини олишга қаратилган ёрдам пуллари берилди);

3. Ташқи савдони чеклаш сиёсати. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини рағбатлантириш ва озук-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун қўлаб мамлакатлар импортга нисбатан чекловлар жорий этди. Ташқи савдо чекловлари озук-овқат маҳсулотларининг 90 фоизини миллий бозорларда истеъмол қилишга олиб келди. Шунингдек, озук-овқат экспортига киритилган чекловларда миллий бозорни барқарорлаштириш ва аҳолига иқтисодий имконият яратиш мақсади назарда тутилди. Экспорт ва импорт чекловлари ижобий натижалари билан бирга барча мамлакатларда қонунбузарлик, коррупция ва ноқонуний савдо учун қулай шароит яратди. Чунки, ички ва ташқи бозордаги нархлар ўртасида юқори фарқ вужудга келди. Бунда ички харид нархлари инфляциядан ортиқ қолди ва ушбу нархлар ишлаб чиқарувчилар учун манфаатсиз бўлиб қолди. Мазкур шарт-шароитлар ишлаб чиқариш харажатлари ўрнини қопловчи давлат субсидияларининг ҳажмини ортишига олиб келди;

4. Истеъмолини қўлаб-қувватлаш сиёсати мақсадида озук-овқат билан қўмақ дастурлари жами аҳоли ёки унинг махсус гуруҳлари учун қаратилган эди. 1960 йилларда собиқ Иттифок мамлакатларида чорвачилик маҳсулотларининг истеъмолини ошириш учун қайта ишловчи тармоқларга субсидиялар ажратилди. Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари ҳам собиқ СССРдан ўрнак олиб, чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришига субсидия кирита бошлади. Натижада чорвачилик маҳсулотларининг истеъмол кўрсаткичи ошди. АҚШда эса озук-овқат купонлари дастури амалга оширилди. Бундан ташқари, универсал озук-овқат билан қўмақ дастурлари ҳам амал қилиб, жами аҳолининг минимал истеъмол даражасини қафолатлаш учун мамлакат миқёсида субсидия берилди. Лекин, қўлаб мамлакатларда истеъмоличилар учун субсидиялар ажратишдан воз кечилди, чунки иқтисодий чиқимларга қийинлашганда уларнинг самарадорлик даражаси паст эди ва импортнинг ҳажмини ошишига олиб келди;

5. Микрооziкавий моддалар таъминоти дастури қўлаб мамлакатларда озук-овқат маҳсулотларини витамин ва минерал билан бойитиш қаратилган. Бу эса аҳоли саломатлигини таъминлаш ва касалликларни олдини олишнинг энг тежамкор йўли сифатида баҳоланмоқда. Масалан, жаҳонда тузни йод билан бойитишнинг бир йиллик харажатлари аҳоли жон бошига 0,02-0,06 долларни ташкил қилади. Шундай бўлсада, бугунги кунда дунёдаги 118 мамлакатнинг аҳолиси йод етишмаслигидан азоб чекади ва микрооziкавий моддалар танқислиги хавфига йўлиққан. Юқорида амалга оширилган давлат дастурлари ва унда белгиланган йўналишларда озук-овқат муаммосини ҳал этиш масалалари глобаллашув жараёнлари билан бевосита боғланган эди. Бу даврда озук-овқат хавфсизлигига фақат алоҳида мамлакат даражасида эришиш мумкинлиги тан олинди. Шунга қўра, халқаро саммит ва форумларда «глобал фикрлаш – локал ҳаракат» тамойили жорий этилмоқда. Айни пайтда аҳоли даромадларини ошириш ва тўловга қобилиятли талабни шакллантириш орқали фермерларни молиявий барқарорлигини таъминлаш каби янги йўналиш пайдо бўлди. Мазкур йўналишда аҳолининг даромад даражасини ошириш ва генетик ресурслар орқали овқатланиш сифати юксалмоқда. Натижада давлатлар озук-овқат ишлаб чиқариши ва истеъмолида субсидия ва компенсацияларни қисқартирди. Лекин, ушбу йўналиш ҳам ўзининг салбий оқибатларини номоён қилмоқда. Фарб ва Европа мамлакатларида ортиқча вазн ва семизлик муаммоси келиб чиқди. Энг юқори кўрсаткич Белгия (аҳолининг 13,7 фоизи) ва Швеция мамлакатларида кузатилади [6]. Бу касаллик беш ёшгача бўлган болалар ўртасида паст бўйли аҳолини тарқалишига ва ўрта ёшли аҳоли ўртасида жисмоний ҳаракатни чекланишига олиб келмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, халқаро иқтисодий алоқаларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини таъминоти сиёсий ва иқтисодий босим дастаги бўлиб келмоқда. Жаҳон бозоридида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳажми тез суръатларда ўсиб кетиши ҳам экспортёр мамлакатларнинг биргаликдаги ва узок муддатли таъсирлари натижасидир. 2010 йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажми сезиларли даражада паст кўрсаткичда эди. Жаҳон

бозоридаги бу паст кўрсаткичлар ривожланаётган мамлакатларнинг ўсишига ҳам ўзининг қускин таъсирини кўрсатди. 2015 йилдан бошлаб кишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳам кескин ошди ва бу мамлакатлар иқтисодиётига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмади ва бу кўрсаткичлар Ўрта Осиё ва Европа мамлакатларида тез суръатларда ўсиб келмоқда.

(1-жадвал).

Мазкур жадвал маълумотлари таҳлили шуни кўрсатадики, 2022

Мақола бўйича хулоса ва таклифлар (Conclusions/Заключения).

Татқиқот шуни кўрсатадики, давлат томонидан кишлоқ хўжалиги етиштирувчи корхоналарни рағбатлантириш ҳамда доимий қўллаб-қувватлаш учун қуйидаги чора-тадбирларга асосланади:

биринчидан, кишлоқ хўжалиги етиштирувчи корхоналарнинг давлат томонидан тартибга солишда минтакалар хусусиятларини

1-жадвал									
Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажми (жорий нархларда; миллий валюта)									
№	Йиллар	Ўзбекистон, триллион сўм	Озарбайжон, миллиард манат	Арманистон, миллиард драм	Қозоғистон, триллион тенге	Қирғизистон, миллиард сом	Россия, триллион рубл	Тожикистон, миллиард сомоний	Украина, миллиард гривна
1	2010	30,9	3,9	636,7	1,8	115	2,5	9,4	189,4
2	2015	99,6	5,6	945,4	3,3	196,5	4,8	21,6	540,5
3	2020	250,3	8,4	833,3	6,3	248,3	6,5	37,3	887,8
4	2021	303,4	9,2	934,4	7,5	322,6	7,7	45,6	1 359,40
5	2022	347,6	11,0	1 021,4	9,2	354,7	8,9	57,8	

йилда Ўзбекистонда 347,6 триллион сўм, Озарбайжонда. 11,9 миллиард манат, Арманистонда 1 021,4 миллиард драм, Қозоғистонда 9,2 триллион тенге, Қирғизистонда 354,7 сом, Россияда 8,9 триллион рубл, Тожикистонда 57,8 миллиард сомонийни ташкил қилган. Аммо, Украина 2022 йилда кишлоқ хўжалигида ўсиш бўлмади. Бунинг асосий сабаби, Россия Федерацияси билан бўлиб турган иқтисодий-сиёсий манфаатлар тўқнашуви.

Бундай шароитда мамлакатлар озиқ-овқат экспортига чекловлар жорий қилмоқдалар, йирик импорт қилувчи мамлакатлар эса ички озиқ-овқат захирасини керакли даражада таъминлаш мақсадида, нархлар қандай бўлишидан қатъий назар сотиб олмақдалар.

Умуман олганда, жаҳон кишлоқ хўжалиги маҳсулотларинг захиралари шаклланишининг ҳозирги ва кутилаётган тенденциялари ва унинг мураккаблигини эътиборга олган ҳолда мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлиги бугунги кунда ҳам, келажакда ҳам ички ишлаб чиқариш ҳисобига таъминланади. Ички ишлаб чиқариш ҳисобига ўзини ўзи таъминлаш давлатнинг ўз қобилигига ўралиб олишини билдирмайди, аксинча, экспорт учун ишлаб чиқариш ҳажмларини ошириб бориш ва импорт таркибини такомиллаштириш тўғрисида сўз бормоқда. Бу халқаро меҳнат тақсимоли афзалликларидан ва жаҳон бозорининг қулай конъюктурасидан фойдаланиш билан бир қаторда мамлакатнинг кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг доимий рағбатлантириш ҳамда етиштирувчи корхоналарга мустақиллигига кўмак беради.

Натижалар интерпретацияси (Discussion/Обсуждение). Ушбу тадқиқотни амалга ошириш давомида қуйидаги саволлар пайдо бўлди ва уларга қуйидагича жавоблар шаклланди: Ўзбекистонда кишлоқ хўжалиги корхоналарнинг ривожланганлиги қандай? Унинг ривожланиши шу даражада давом этадиган бўлса, ривожланган мамлакатлар даражасига қачон етади ва яқин 15-20 йилда улар даражасига етиш учун кишлоқ хўжалиги корхоналаринг ишлаб чиқариш ҳажми йиллик ўсиши қандай бўлиши керак? Йиллик ўсишнинг даражасига қандай ҳолатлар салбий таъсир кўрсатмоқда? Йиллик ўсишни ошириш учун нималар қилиш керак? Мазкур тадқиқотни амалга ошириш давомида ушбу саволларга асосли жавоблар шакллантирилди.

References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 мартдаги “Аграр ва озиқ-овқат соҳаларини бошқариш тизimini янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4643-сон қарори. lex.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 12 февралдаги “Кишлоқ ва сув хўжалиги давлат бошқаруви измини тубдан такомиллаштириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5330-сон фармони.
3. Магомедов А.Н. Финансовая и институциональная структура кредитования сельского хозяйства в США// Ж. АПК: экономика и управление. – М.: 2011,

№ 3. – С. 83- 89.

4. Беспашотный Г.В., Ушачев И.Г. Воспроизводства в аграрной экономике: вопросы теории, государственного регулирования и эффективности производства. – Тула: РАСХН, 2009. – С. 32-34.

5. Минаков И.А. Кооперация и агропромышленная интеграция в АПК. – М.: Экономика, 2007. – С. 26-27.

6. Рахмонов Д.Р., Ганиев И.М. Халқаро озиқ-овқатлар бозори ҳолати ва Ўзбекистонда ғалла бозорини ривожлантириш хусусиятлари// Озиқ-овқат маҳсулотлари бозори ва унинг амал қилиш механизмини такомиллаштириш: илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Наманган: НамДУ, 2015. – Б. 263-269.

7. Тошназарова Л. Ўзбекистон сугурта бозорида рақобатни ривожлантириш йўллари. //Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар, №4 2021 й.

8. Хейлбронер Р., Туроу Л. Экономика для всех (Пер. с англ.). – Новосибирск: Экор, 1994. – С. 80-83.

9. Новый взгляд на продовольственную безопасность и питание: Сорок четвертая сессия Комитета по всемирной продовольственной безопасности. – Рим: 2017. <http://www.fao.org/3/a-mu263r.pdf>

10. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари <https://stat.uz/uz/xalqaro-statistika/7285-formy-statkomiteta-sng-2..>